

Владимир Алексић

Филозофски факултет, Универзитет у Нишу
Центар за црквене студије, Ниш – Србија
e-mail: vladimiraleksic.nis@gmail.com

Марија Копривица

Филозофски факултет, Универзитет у Београду
Центар за црквене студије, Ниш – Србија
e-mail: marijakoprivica81@gmail.com

ТЕРИТОРИЈАЛНИ ОБИМ ЕПИСКОПИЈА СРПСКЕ ЦРКВЕ НА ПОЧЕТКУ XIII ВЕКА*

Апстракт: Колико је ауторима овог прилога познато, пред читаоцима је први покушај да се одреде контуре простора духовне надлежности епископа српске цркве у годинама и деценијама након оснивања Српске архиепископије 1219. године. Полази се од претпоставке да постоји велики степен подударања између територија појединих „земаља“ и првобитних епархија. С тим у вези је дат и уводни преглед територијалних јединица средњовековне Србије, почев од села и жупа, истурених крајишта „крајина“ и градских дистрикта, све до „земаља“. Последње су биле дуготрајне формације сачињене од жупа и ненастањених предела између њих и биле су основа територијалне организације на државном нивоу. На сличним начелима је вероватно била устројена и црквена управа.

Кључне речи: Српска архиепископија, епископија, „земља“, жупа, границе, управна подела

Сложени низ поступака који воде ка оснивању нових црквених установа у средњем веку је био врло сложен и захтеван подухват. Било је потребно испунити велики број политичких, канонско-правних, економских и организационих предуслова како би нове цркве и манастири, односно епископије и архиепископије трајно заживеле. Синови Стефана Немање стајали су пред још већим изазовом зато што је од почетка било замишљено да нова заједница хришћана покрије целокупну државну територију. Добро је познато да су канони налагали да свака епископија добије јасно одређену територијалну надлежност.¹ Три епископска центра Српске цркве преузета су из Охридске архиепископије, Призрен, Липљан и Рас, док су два, Хум и Зета, створена на територији која се раније налазила под јурисдикцијом или снажним утицајем Римске цркве. Осталих шест епископија су новоформирана црквена средишта. Документ којим је ово питање решено је била тзв. *синорлема*. Обзнањена је заједно са осталим правним и догматским текстовима који су одређивали природу Српске архиепископије, вероватно на свечаном чину успостављања 1220. године у Жичи. Акт је, сва је прилика, био

* Рад је део пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (XIV-XV век), (ев. бр. 177010).
1 Милаш 1902, 370-371, 404-405. Рад је посвећен српским патриотима са стратиша Бубањ.

начелне природе, те је у наредним годинама свакако уследио низ повеља у циљу подробнијег одређивања тачне географске области сваке епархије и међусобних граница између суседних. На жалост, *синорлема* и повеље нису сачувани и због тога до сада није било опсежних покушаја да се установи територијални опсег свих суфраганија жичког архиепископа.² У том погледу постоји несклад у степену проучености, јер бројчано несумњиво претежу радови из домена политичког и духовно-културног одјека знамените 1219. године. Међутим, ваљаним сагледавањем територијалне стране првобитног устројства Српске архиепископије могуће је дубље проникнути у организационе и економске недаће са којима су се суочили Стефан Првовенчани и Сава Немањић. Истовремено, стиче се потпунија представа о могућностима деловања Српске архиепископије у првим десетлећима након њеног оснивања. Наследила је неразвијени црквени живот растрзан између периферних установа Охридске архиепископије на истоку и слабих римокатоличких епископија у јадранском приморју. То је била последица политичког развитка расцепканих српских државица у претходним вековима.³

Задати циљ је могуће испунити само посредно. Средњовековна Србија је у време Стефана Немање и његових синова имала једноставну, али јасно изграђену и стабилну управљачку структуру сачињену од централног и локалног управног апарата који је с успехом деловао на целој државној територији. Нестабилности су свакако доприносили грађански ратови и спољни напади, у ово време посебно чести на источној и југоисточној граници према Бугарској и на стратешки важном сливу Велике Мораве. Ремећење редовног стања, дакле, обично није било условљено слабошћу управно-територијалне организације Србије.⁴ Унапређивана је током шест векова развитка српске државности на Балкану и у разматрано време тај процес је исходовао заокруженом и јасном поделом државне територије на мање управне јединице. Одавно је јако добро уочен значај градивних елемената државног простора. Нарочита пажња је посвећивана селима и жупама.⁵ Одскора је опсег истраживања проширен и на *земље*. Наиме, све је извесније да је простор више жупа обједињаван у веће јединице на основу јасних географских, социо-економских и политичких начела. Ова сазнања су омогућила, на пример, другачије сагледавање политичко-територијалног развитка Босне. Изнето је доста уверљивих доказа да је државна територија била подељена на *земље* као стабилне географско-управне целине.⁶

Основна и најнижа управно-територијална јединица у средњовековној Србији кроз векове било је село. Било је то насеље претежно земљорадничког типа чији су зависни житељи имали колективну одговорност према господару властелинства којем је насеље припадало. Сличне су биле радне и новчане обавезе према државним и црквеним властима. Становници села су заједнички користили и већину природних богатстава са територије тачно одређеног сеоског атара, попут шума, водених површина, заједничких пашњака итд. У раном средњем веку је у том погледу било мало ограничења, али се касније постепено јављају у корист тзв. „феудалних“ власти.⁷ Тежило се да свако село,

2 Богдановић 1994², 323-324. Најближи извор је најстарија епископска notiција. в. Коматина 2016, 282.

3 О црквеном животу в. Максимовић 1996, 155-174; Живковић 2004; Калић 2007, 197-208; Коматина 2016.

4 Благојевић 2004Б, 60-69; Pirivatrić 2011, 14-35.

5 Мишић 1999, 133 нап. 3; Мишић 2017, 23-33.

6 Mrgić 2004, 43-64.

7 Новаковић 1891; Ћирковић 1997А, 341-349.

посебно када су за то постојали географски предуслови, има тачно одређену границу.⁸ Исто начело је важило и за летње катуне, то јест сезонска насеља на већим надморским висинама и њима припадајући простор. Међе су поседовеле чак и тзв. *планине*, то јест пространи пашњаци у близини катуна које су користили становници са влашким социјалним статусом. Такође, из економских разлога, у зонама где за то постоје повољни природни предуслови, многа станишта влаха добијају сталну форму.⁹

Већи број села и заселака је чинио жупе. Обично су биле распоређене у приступачнијим деловима сливова котлинских и равничарских река, равницама, а у Динарском масиву у крашким пољима. Свака је имала најмање једно утврђено градско насеље које је служило као управно-војно, а касније понекад и као економско средиште. По моделу села, заједница становника жупе је имала колективне обавезе према различитим нивоима власти. Такође су имале своје границе према додирујућим жупама, тако да су два суседна села могла припадати различитим управним јединицама. Временом је долазило до уситњавања већих жупа у мање јер је повећан број становника могао да издражава већи број припадника апарата јавне управе.¹⁰ Међутим, средином 14. века многе жупе су, услед недовршених демографских процеса, и даље биле међусобно раздвојене ненастањеним планинским или слабо проходним пределима.¹¹ Скупине села која су се налазила на истуреним границама према суседним државама биле су организована у „крајишта“ тј. „крајине“. Била су потчињена локалним војводама крајишницима који су истовремено били и најмоћнији земљопоседници у том крају. Требало је да штите унутрашњост државе од спољних напада, а у случају слабости непријатеља да шире државну територију на његов рачун.¹²

Посебан управни статус имала су најразвијенија урбана средишта. Између њих и аграрног залеђа протезао се појас земљишта потчињених градовима. Речником средњовековних Срба биле су то *градске замље* или *градски метоси*. На њима су житељи градова располагали ораницама, баштама и виноградима или привредним објектима различите намене. Ова имања су због особености имовинских односа била коришћена под економским режимом различитим од њиховог жупског окружења.¹³ У историјском језгру државе првих Немањића још није било развијених градских насеља која су припадала овој скупини. Са друге стране, периферно постављени и привремено држани Липљан, Призрен и Ниш су баштинили снажне античке традиције, али су се поново уздигли у односу на градска насеља другачијег порекла и функција у раздобљу византијске власти у 11. и 12. веку.¹⁴ Сва три набројана места су била седишта епископија Охридске архиепископије, али је обим градских метоха одређен само за Призрен у позном средњем веку, тј. за Ниш на почетку османске власти.¹⁵ У вези са процесом урбанизације треба истаћи да је непостојање заокружених урбаних структура источно од замишљене линије Сремска Митровица - Рас - Липљан додатно допринело изворном територијалном обликовању Српске архиепископије. Сва побројана места су била средишта катедри Охридске архиепископије и од почетка 11. века развијала су се под снажним упливом Византије.¹⁶ Новоосноване епископије српске цркве у Динарском

8 Благојевић 2006, 7-28; Божанић 2009, 117-127.

9 Мишић 2010, 39; Мишић 2014А, 89.

10 2014А, 64.

11 Мишић 1997, 134.

12 Благојевић 1987, 29-42.

13 Петровић 2015, 139-150.

14 Мишић 2010, 11-14.

15 Благојевић 1992, 67-84. За управно подручје Ниша в. Алексић 2003, 299-315; Мишић 2007, 2.

16 Ћирковић 1997Б, 260.

масиву и северно од њега смештане су у баштинске манастире припадника породице чији изданак је био и Стефан Немања. Избор није био случајан, зато што су тако нова покољења владара из ове куће наслеђивала ктиторска права, односно могућност посредног надзора над тим установама.¹⁷

За ово излагање од посебног значаја су *земље*. Чиниле су их најмање две жупе и ненастањен простор између њих, попут планинских врлети, непроходних теснаца, предела обраслих густим шумама, мочварама итд. Имале су прилично устаљене територијалне оквири и нису лако мењале своје границе, те свакако спадају у појаву дугог трајања. Нису све *земље* имале подједнак територијални опсег, ни време настанка. Најстарије су Захумље - Хумска земља, Травунија и Дукља, касније преименована у Зету, из српског приморја. Настале су већ током постепене изградње и учвршћивања политичког простора у вековима након досељавања Срба и Словена на Балканско полуострво. Иако су све време биле део српске државотворне политичке орбите, а потом и успешно уклопљене у државу Немањића, регионалне разлике нису у потпуности избледеле. Заправо, оне су због владарског престижа намерно одржаване. Уз Далмацију, мисли се на зетске византијске градове из теме Горња Далмација, све горе набројане *земље* су током прве половине 13. века навођене у титулама српских владара.¹⁸ Одмах се примећује да су две од њих, Хумска и Зетска, дале називе двома епархијама Српске архиепископије. Претпоставка је, уз извесна ограничења, да је обим историјских провинција утицао на географско обликовање црквених установа. У вези са тим треба навестити да је духовна надлежност епископа који је у Стону столовао у цркви св. Богородице, између река Цетине и доњег тока Неретве, можда допринела потискивању старог имена Крајине.¹⁹ Такође, епархије Српске архиепископије су вероватно, поред регионалних обичаја, доприносиле очувању историјских традиција давно ишчезлих политичких творевина, као на пример Хумске земље.

До великих реформи цркве под краљем Милутином, средином његове дуге владавине, подручја духовне јурисдикције Хвостанске, Браничевске и Моравичке епископије поклапала су се са обимом истоимених *земаља*.²⁰ Последња је морала постојати још пре 1220. године. Наиме, зна се да је Немањин старији брат Страцимир као удеони кнез управљао Земљом Моравицама.²¹ Мање недоумица има са Вуканом, пошто је недавно изнето довољно доказа да је најстарији Немањин син 1196. године на управу добио заправо четири *земље*, од којих су две биле Хвосно и Топлица.²² Истовремено, и што је посебно важно, посведочен је и обрнут процес у којем је вишевековно трајање епископија српске цркве допринело настанку или учвршћивању појединачних *земаља* у истоветном географском обиму.²³ У овим случајевима су епархије првобитно биле састављене од неколико суседних жупа, које су временом међусобно чвршће повезиване у *земље*.

Сава Немањић и Стефан Првовенчани су се, одређујући међе црквено-управних јединица, свакако руководили постојећим границама цивилне управе и географским особинама терена. Стога би се могло очекивати да су се међе села поклапале са

17 Троицки 1935, 81-132.

18 Мишић 1997, 134-136.

19 Благојевић 2009, 15.

20 Мишић 1999, 137. Браничевска није наравно улазила у састав првобитне Српске архиепископије.

21 Булић 2014, 1.

22 Мишић 1999, 137-138; Мишић 2011, 19-25. Мишљење да су границе епархија прилагођене већ постојећој структури изнето и у: Благојевић 2009, 25-26.

23 Код Рашке епископије ово начело се назире од почетка 11. века. В. Живковић 2011, 162-163.

појединим парохијама, као и да целина жупа и *земаља* углавном није нарушавана. У доношњену коначне одлуке о месту нових епископија и њиховом територијалном оквиру учествовали су и великаши.²⁴ Двојица Немањиних синова нису могла тако добро да познају све делове Србије, те је помоћ пратилаца упућенијих у локалне прилике била драгоцене. У држави Немањића од посебног значаја су били *царски* манастири, чији ктитори су били владари из владајуће династије. Од успостављања тог поретка на челу је била Студеница, али је редослед важности мењан након подизања нових манастира. Заснивање огромног властелинства Дечана је реметило устаљени порески и управни систем у читавом низу жупа. Из тих разлога било је неопходно озаконити и јавно обзнанити те велике промене на државном сабору.²⁵ Није искључено да је изградња нове црквене мреже стотинак године раније налагала одржавање једног или више државних сабора на којима су утаначена начела деловања нових помесних епархија. Услед оскудне изворне основе, ни о њима није остало трага.

Овде се полази од хипотезе да су епархије Српске цркве претежно формиране на постојећим *земаљама*. Следи преглед свих *земаља* у држави Немањића и њихових наследника у средњем веку, уз уверење да се тиме истовремено нуди и приближни обим епархија. Овога пута се не наводе све жупе и предеоне целине свих једанаест епархија, већ само оне које су биле на ободима према страним државама, а посебно према оближњим епархијама.²⁶ Такође, треба рећи да су већ 1220. године биле могуће договорне разменеседа између појединих *земаља*, тј. епархија уз покушај да се испоштује начело уважавања свачијих економских потреба.²⁷ Овакво прилагођавање новонасталим околностима отежава утврђивање тадашњег стања методом упоређивања са претходним или каснијим стањем. То посебно важи за три постојеће епархије, односно Призренску, Липљанску и Рашку, јер су оне услед оснивања нових столица територијално окрњене. Много тога је зависило од промена државних граница, као што се види на примеру Топличке, Липљанске и Призренске епархије. Није за очекивати да су све јединице нове архиепископије биле подједнако простране. Читава територија српске средњовековне државе није била подељена на *земе*. Средишњи делови, попут Полимља, Косова, Поморавља остали су само на ступњу жупа и мањих предеоних целина, без окупљања у пространије јединице.²⁸ Управо ту долази до највећих промена граница постојећих црквених области настанком нових епархија. Насупрот томе, тамо где су до почетка 13. века *земе* добиле чврсте обресе, њихова целовитост је углавном поштована.

Поред наведених принципа, извесно су на нови поредак утицали и економски чиниоци. За издржавање епископа, његовог двора и свештенства коришћена су пореска средства верника. *Бир*, основни порез, убиран је од сваког земљорадничког домаћинства зависног становништва и износио је *лукно* жита или два динара и представљао је важну ставку.²⁹ Следе средства од бројних земљишнихседа, те приходи од тргова и мостарина. Међутим, у условима економске заосталости последња група прихода вероватно још није била много заступљена. Густина насељености је свакако утицала на обим епархија, тако да је за очекивати да су у жупским пределима Косова и Метохије са завидно изграђеном мрежом насеља локални епископи са мање територије могли

24 Коматина 2016, 282.

25 Благојевић 22-23.

26 Јанковић 1985, 78-80.

27 Видети пример из историје Будимљанске епархије у наставку текста.

28 За Полимље в. Мишић 2012, 35-36.

29 Копривица 2012, 143-146.

обезбедити веће приходе. Поређењем стања у Хумској земљи и Полимљу у целини види се да је последње у другој половини 15. века било гушће насељено, јер приближан исти број становника је живео на отприлике дупло мањем простору. Поред тога, Горње Полимље са Плавом и Гусињем је имало у том погледу знатну предност у односу на доњи слив реке.³⁰ Наслуђује се правило да су средишта нових епархија стављана у привредно развијене пределе и да је био пожељан баласт између питомијих земљорадничких и планинских предела погодних првенствено за сточарење.

Хумска и Зетска епископија би требало да су биле у непосредној вези са Хумском земљом и Зетом. На обалама Јадрана имале су природне границе, међутим, није јасно коме је у црквеном погледу припадао простор древне Травуније. Њена северозападна гранична линија према Хуму полазила је од брда Трубара на тремеђи билећког, требињског и љубинског краја и настављала се преко Зеленог грма у Загори ка Зборној гомили код села Луг на десној обали Требишњице. Од тамошњег маркера у виду каменог стуба, ка миљоказу у селу Ђедићи, а даље на крст под селом Хумом и до брда Чула изнад Зачуле, граница је ишла на Јачишта, близу села Неновића, а потом на стену изнад Омбле, тј. Ријеке Дубровачке.³¹ Исказано преко жупа, Хумској земљи припадали су Дабар и Попово, те касније придодато Невесиње и касније формирано Приморје у тзв. Сланском приморју.³² Са Травунијске стране низале су се од Дубровника ка унутрашњости жупе Требиње и Рудине, а потом је прикључена и жупа Гацко.³³ Приметно је да је Вукан Немањић као велики кнез од 1196. године држао у приморју Зету и Травунију.³⁴ Овакво стање наговештава да су њих две и у црквеном погледу можда неку деценију касније биле стопљене у већу целину. Положај катедралне цркве Зетске епископије смештене на живописном острвцу Превлака у Боки Которској, чије су воде запљускивале обе земље, такође упућује да су Дукља и Травунија постале једна целина.³⁵ Зетска епископија имала је највећи углед и носила је почасни назив првопрестолне епископије.³⁶ С тим у складу би био и највећи територијални обим, што се види из приложене карте.

Крајем четрдесетих и педесетих година 13. века извесни епископи Методије и Спиридон су заједно са световним великашима *утесали*, тј. одредили међу села Осојник, близу источне границе Хумске земље, што је вероватно био и простор додире две епархије. Управо због оваквог положаја села, како се претпоставља, била је потребна сагласност црквеног великодостојника суседне епископије.³⁷ За првог се поуздано зна да је столовао у Стону.³⁸ Пошто другонаведени није могао да потиче из исте епископије, а и због горе описане природе посла, могло би се помислити да је управљао Зетском. Међутим, редослед најстаријих пастира ове епархије је далеко од добро познатог.³⁹

30 Мишић 2012, 128-129.

31 Трпковић 1964, 232-233; Мишић 1994, 22. Уп. Ковачевић 1967, 346, где је граница означена планинама Зупци, Леотар, Бјелашница, Видуша, Ситница и Трусуна. Код последње је била тремеђа са Подгорјем. За границу између Зете и Травуније в. Ковачевић 1967, 338.

32 Мишић 1994, карте: „Територија Хумске земље X-XV века“ и „Жупе Хумске земље у XV веку“.

33 О опсегу Травуније такође в. Ковачевић 1967, 332-338; Тошић 1998, 13-61.

34 Мишић 2011, 19-25, посебно 20, 22.

35 Јанковић 1984, 199-204.

36 Јанковић 1985, 66.

37 Благојевић 2009, 28-29, 30. Уп. Благојевић 2001², 186-187. У 10. и 12. веку су Ријека Дубровачка, Затон и Груж били у Хумској земљи. в. Мишић 1994, 32.

38 Јанковић 1985, 141.

39 Јанковић 1984, 199-204; Јанковић 1985, 133-134.

Осим тога, постоји пример из позног средњег века да су епископи деловали у недуховним пословима чак и дубоко у унутрашњости туђе епархије. Стога ово питање и даље треба оставити отвореним.⁴⁰

Хумска земља је у разматрано време у свој састав укључивала и пределе древне Паганије између доњег тока Неретве и Цетине, за коју се тада већ због свог истуреног положаја према страним државама усталио назив Крајина. Штавише, хумски епископи су у време Стефана Првовенчаног располагали селом Живогише на обали мора код Градца, за које се изричито каже да припада Хумској земљи. Две приморске жупе у Паганији су по Константину Порфирогениту биле Растока северно од доње Неретве, док се Макарска простирала северније. Континентална жупа Дален није и даље поуздано убицирана, али се могла налазити у залеђу жупе Макарске. Наиме, у поречју Требижата, а западно од Љубушког, постоје топоними који упућују на ову област. У 15. веку се на овом простору срећу Горска жупа и Радобиља, тако да последњу треба узети као најистуренију област Хумске епископије.⁴¹ На њу се, дубље у копну, надовезује жупа Имота у Имотском пољу, која је средином 10. века улазила у састав Хрватске, а не Захумља. Међутим, у недовољно познатим догађајима и процесима она је до 12. века већ прикључена Хумској земљи.⁴²

У време Константина Порфирогенита Захумље се планинским странама, како се неодређено каже, граничило са “крштеном” Србијом. Како су тада у копно најувученије области досезале само до касније насталог Мостара, све остале територије би припадале Србији. Међутим, промене су наступиле већ средином 12. века. Описујући поделу државе којом су управљали владари Барског родослова, писац у исту раван са Хумом, Травунијом и Зетом ставља и Подгорје. Састојала се од реалних жупа, тј. од Раме, Неретве, Добраца, Кома, Вишева, Невесиња, Гацка, Комарнице, Пиве, Оногшта и Мораче. Међутим, оне су сачињавале издужени и просторно незаокружени низ од долине Неретве до Зете. Стога није реално да су биле обједињене у функционалну управну јединицу. Да се није радило о посебној *земљи* говори ефемерност Подгорја, које се као скуп жупа спомиње искључиво у наведеном извору. Од набројаних, жупе од Неретве до Невесиња, укључујући и њих две, ушле су већ до 14. века у састав Хумске земље. Овде треба додати да је жупа Неретва до тада деобом подељена на две истоимене жупе. Само је целина на левој обали истоимене реке припала Хуму, а друга обала је у позном средњем веку улазила у састав тзв. краљеве земље, тј. непосредне поседе босанских владара из династије Котроманића.⁴³ Може се претпоставити да су и жупе придодате Хумској земљи чиниле првобитну Хумску епархију. То посебно важи тамо где је Хумска земља према северозападу налегала на границе страних земаља. То се односи на простор северно од Радобиља, а где се у позном средњем веку у изворима срећу предеона целина Посушје, које је било део жупе Ракитна смештене између Имоте, Дувна и Планине. Следи жупа Дрежница у сливу истоимене десне притоке Неретве, те

40 Епископ Велбужда је у седмој деценији 14. века учествовао у судској парници на простору Струмичке епархије. В. Благојевић 2006, 19-20; Божанић 2009, 117-127.

41 Трпковић 1964, 233-236; Мишић 1994, 35-36; Марковић 2013, 27, 307.

42 Мишић 1994, 23, 27.

43 Мишић 1994, 28-29. О граничном положају Коњица в. Трпковић 1964, 239-240, 241-242, 243, 245, 250-252. Високо брдо Порим поред којег је водио пут између Благаја и Коњица је такође у средњем веку сматрано границом између Хумске земље и Босне. В. Трпковић 1964, 251-252. Међутим, ово је вероватно било сећање на ранији граничник, пре него што се Хумска земља додатно проширила ка северу, а Босна ка југу. За путеве в. Мишић 1994, 224-225.

Планина, која се налазила око Вран-планине, Чабуље и Чврснице.⁴⁴ Сасвим је могуће да је духовна надлежност Хумске епархије допринела ширењу географског појма Хумске земље, при чему тај процес није био до краја завршен због истрајности осталих регионалних имена.⁴⁵

Тиме се не исцрпљују извори за ову тему. Дубровчани су током средине 15. века у више наврата у преговорима са владарима Босне и његовом властелом снажно истицали да Чемерно, као вододелница два морска слива и маркантан превој на главном путу између Херцеговине и Подриња, у даљим дипломатским договорима треба узети у обзир као међу Хумске земље. Додуше, коришћени су недоследно понављани, непрецизни и стилизовани искази, нпр. од Чермерна до мора. Такође, тако описани простор није увек означаван као Хумска земља. Даље, наводило се да граница треба да иде све до Зете. Због тога је изнето становиште да је покрајина Хум у тим приликама посматрана у ширем смислу, тј. да се тада подразумевало да је обухватала и Травунију.⁴⁶ Са друге стране, окретањем визуре посматрања може се закључити да је Земља Зета, можда захваљујући деловању Зетске епархије, у свести људи те епохе већ обухватила и Травунију. Податак о Чемерном треба узети са пуно сумње. Између њега и Невесиња, као најсевероисточније жупе Хумске земље, укљештило се Гацко.⁴⁷ Ова жупа је припадала Требињу, што значајно умањује могућност да је код превоја заиста био најистуренији североисточни кутак Хумске земље.

За сада недовољно јасан статус су имале жупе Вишева, Ком и Загорје. Прве две су се налазиле у изворишном делу Неретве, а последња у планинском пределу између ове реке према Дрини.⁴⁸ Изгледа да су се налазиле на тромеђи, али под условом да су Гацко, Пива и Комарница посредством Травуније припадале Зетској епископији. Међутим, у наставку текста се износе докази да су неке од њих мењале своје црквене метрополе. У прилог припадања Вишева и Кома Хумској епархији пре босанског освајања би говорила најбоља комуникациона повезаност речном долином са низводном жупом Неретва. Са друге стране, Загорје је почетком 13. века могло припадати Земљи Дрина. О томе говори колебање турских власти, које ову нахију најпре 1468-1469. године стављају у кадилук Благај. Његово средиште је било у истоименом хумском граду. Међутим, овога пута њему су биле потчињене и области северније од Загорја, те није извесно да су освајачи затекли такво административно стање. Даље, од 1470. године, када је турски управни систем оснивањем Херцеговачког санџака добио сталније обресе, Загорје припада кадилуку Дрина са средиштем у Фочи.⁴⁹ Тиме се наговештава да је у географском смислу ипак више била отворена ка северу. Треба узети у обзир и ранији буран политички развитак.⁵⁰ Изгледа да је након босанског освајања, у овом случају коначно довршеног 1373. године, Загорје прерасло у посебну *земљу*. Композитни састав открива различито порекло градивних елемента. Најзападнија жупа Рама је од раније била у саставу Босне, док су Неретва, Ком, жупа Загорје и Вишева, недавне тековине. Њен значај је био толики, да је чак улазила и у титулатуру босанских

44 Мишић 1994, 35-36; Благојевић 1983, 76. Уосталом, оне су се граничиле са жупама Дивно и Ливно које нису припадале Хумској земљи. в. Трпковић 1964, 236-239.

45 Трпковић 1964, 259.

46 Трпковић 1964, 252-253; Ћирковић 1998, 26-27.

47 Мишић 1994, 35. Чемерно је схваћено и као граница између Земље Дрина и Требиња. в. Војновић 2014, 20-21.

48 Мишић 1994, 29.

49 Премовић 2013, 88-89, 125, 224. Године 1468. био је посебна нахија од свега четири села и свега 200 домаћинства. В. Исто, 121.

50 Трпковић 1964, 241-242; Ћоровић 1935, 11; Мишић 1994, 29, 35; Ћирковић 1998, 25-26.

владара.⁵¹ Због свега реченог не постоји начин да се са великом сигурношћу претпостави црквена припадност ове области, нарочито не на почетку 13. века.

Међу старије *земље* у Србији спада Дрина. Оквирно се простирала у сливу те реке од састава Пиве и Таре до места Устипрача. Назив је такође добила по матичној истоименој жупи у изворишном току те реке. По свему судећи, обухватала је и цео или највећи део доњег слива Њехотине, која се са истока улива у Дрину. Међутим, географски одвојена Пљеваљска котлина, коју у горњем току пресеца Њехотина, чинила је у раноосманском раздобљу влашку нахију Кукањ. По турском дефтеру из 1475-1477. године спадала је у Полимље.⁵² Доњи ток Њехотине је можда био у Земљи Дрина, отприлике до села Викоча. Узводно жупни предео поново започиње тек око Пљевља. Најпре тамошња жупа Брезница, а потом и нахија Кукањ су са остатком Дабарске епархије имали бољу везу преко Полимља.⁵³ Жупу Дрину су за запада према босанској држави окруживали висови планина Јахорине и Трескавице, односно жупе Сутјеска, Говза, Бистрица и Горажде. У унутрашњости државе Немањића били су Прибуд и Дринаљево, а границу према Требињу чинили су масиви Зеленгоре и Волујка.⁵⁴ Сутјеску треба повезати са истоименом кањонском реком, која је у средњем веку углавном позната по путу према Гацком. Око речице Хрчавке, леве притоке Сутјеске, налазила се област Дринаљево са својим жупским градом Тођевцем и караванским стајалиштем Тјентиштем. Имала је гранични статус према Коњицу. Говза је такође била невелика и још теже проходна предеона целина у сливу истоимене десне притоке Бистрице. Последња се код Фоче као леви трибутар улива у Дрину. Такође је дала назив посебној области.⁵⁵ Жупа Бистрица се, изгледа, делила на Осаоницу и Јабуку, али, питање је да ли су почетком 13. века постојали услови за рашчлањивање на мање географске јединице.⁵⁶ На положају жупе Горажда се не треба задржати. Прибуд се налазио око града Самобора, североисточно од града Горажда и близу споја Лима и Дрине.⁵⁷ У црквеном погледу, Земља Дрина је вероватно припадала Дабарској епископији.

Средиште ове епархије је било у лимској жупи Дабар. Један од важних разлога за овакав одабир је био повољан географски положај. Делујући из цркве св. Николе, дабарски епископи су имали непосредан додир са парохијама у доњем току реке Лим и делом слива реке Дрина који је био под Немањићима, тј. са горе описаном Земљом Дрина. Од развоја Праче до реке Дрињаче, која се јужно од Зворника са западне стране улива у Дрину, простирала се управна јединица истог ранга за коју се у другој половини 14. века усталио назив Подриње. Уобличена је релативно касно у оквиру босанске

51 Mišić 2010, 72, 73; Премовић 2013, 37. Необично је да је жупа Загорје визуелно припојена Хумској земљи, чиме је Вишева “одсечена” од остатка Земље Загорје. Осим тога, таквом расподелом је немогуће објаснити порекло назива *земље*. В. Mrgić 2004, историјска карта.

52 Премовић 2013, 37, 128-129.

53 Војновић 2014, 21, 22, 32. У наставку текста ће бити објашњена веза између Земље Дрина и Дабарске епархије.

54 Премовић 2013, *Резиме* и 38-39; Војновић 2014, 20. Овој области је приписана и област Заврш. В. Ковачевић 1981, карта на стр. 109.

55 Премовић 2013, 38-44. Уп. Војновић 2014, 24-28.

56 Премовић 2013, 44. Прва је у вези са истоименом левом притоком Дрине. Постојање жупске организације наговештава постојање одвојене нахије, а у средњем веку и града, чије име је можда било Осаонички. Поседовао је и властиту управну област. В. Ковачевић, карта на стр. 109; Динић 1978, 250-251; Војновић 2014, 30. О Јабуци нисмо нашли допунске податке.

57 Динић 1978, 197-198; Премовић 2013, 44-46; Војновић 2014, 20, 28-30.

средњовековне државе.⁵⁸ Дабарска епархија добила је име по жупи у којој је било њено средиште у доњем Полимљу. Била је довољно близу Босни да делује против утицаја тамошње дуалистичке заједнице, али, самим тим, недовољно заштићена од непријатељских упада, те је за време владавине Стефана Дечанског храм похаран. Ка истоку од катедралне цркве духовни надзор се вршио само над жупама у доњем и средњем Полимљу, од ушћа до Тивранске клисуре. Географска разуденост терена, политичке околности и постојање чак две епархије у сливу једне дугачке планинске реке су дуго спречавале уобличавање посебне *земље*. Тек у 14. веку предели под Дабарском епархијом почињу да се скупа називају Земља Лим.⁵⁹

Јужно од Дабра, којем је припадало и село Маржићи, била је жупа Црна Стена. Свакодневица житеља жупе са обе обале Лима била је претежно усмерена на велики трг Пријеполје у власништву оближњег манастира Милешеве. Граница према жупи Брезници била је на југозападу и западу на Каменој Гори и планини Брзовац, на југу је допирала до жупе Љубовиђе, а на истоку до обронака Златара. У позном средњем веку су се из њеног састава издвојиле мање предеоне целине, попут Звијезда, тј. Велике Жупе и Мале Жупе. Још јужније, велика жупа Љубовића се спомиње већ у изворима епохе првих Немањића. Обухватала је поречје истоимене реке и пределе према Лиму, са Бродаревом, познатим прелазом воденог тока. Ту треба убројати и долину Равне Ријеке према узводно постављеној жупи Лим. Река Лим је истовремено на северу била и граница са жупом Црна Стена. У доњем току реке Љубовиђе разматрана жупа је налазила на жупу Брсково, тако да се може претпоставити њихова добра међусобна повезаност, али не и јединство.⁶⁰ Жупа Лим је свакако постојала почетком 13. века око града Бијелог Поља. Укључивала је и слив Бистрице, где се налазила Богородичина црква Стефана Немање. Рано се среће мања предеона целина Затон, која се налазила на десној обали Лима северно од села Црнча. Ипак, у време оснивања Српске архиепископије и даље се није издвојила из њеног састава. Жупа Лим је сврстана у Дабарску епархију по критеријуму њеног каснијег припадања Земљи Лим.⁶¹

Долина Таре је у раном средњем веку припадала политичкој творевини Рашкој. Због тога је у погледу црквене управе не треба сврстати у Зетску епархију. Међутим, није на први поглед очигледно да ли је припала Дабарској, са којом је повезивао међународни каравански пут *Via Jesera*, или Будимљанској епархији. Од последње катедре Потарје је одвајала само Бјеласица, те је ова могућност изгледнија. Ова планина је заправо са југоистока затварала жупу Брсково. У окружењу горњег дела планинске реке Таре, тј. око најстаријег познатог српског рудника племенитих метала, постојали су природни предуслови за жупску организацију, што налази потврду и у изворима средине 13. века. Њој су припадали данашњи Мојковац и Колашин. Пратећи брзак Таре ишло се све до села Добриловине. У том појасу се жупа ка југу ширила до обронака Сињајевине. Међутим, живописни кањон Таре у свом доњем току оставља мало простора за ту врсту груписања села. То посебно важи за зору немањићке епохе, када је демографска структура још била у зачетку.⁶² Није искључено да су ови географски

58 Благојевић 2005, 29-67.

59 Обухватала је Дабар, Црну Стену, Звијезд, Лим и Љубовићу. В. Мишић 2012, 44-47; Мишић 2014Б, 19-25; Премовић 2013, 36-37, 48-49. О природним препрекама у горњем Полимљу в. Премовић 2015, 296; Премовић 2017А, 421-428.

60 Мишић 2012, 41-43.

61 Мишић 2012, 40-41, 84-92. О Полимљу у време Стефана Вукчића Косаче в. Премовић 2017В, 99-115.

62 Мишић 2012, 50-59; Војновић 2014, 21. О споменутом путу в. Мишић 2012, 53-54, 56-57. Могуће је да је граница према Зети била код села Матешева и у појасу планина Веруша и Комови.

фактори узети у обзир приликом расподеле плена након *расана* жупана Николе Алтомановића 1373. године. Наиме, источно од села Добриловине територије су припале кнезу Лазару, а западно босанском владару.⁶³ Стање се у том одсеку границе није променило ни за време њихових наследника. Северни и јужни обронци масива Сињајевине су такође имали различите господаре на крају средњег века. Од споменуте планине ка југоистоку, разграничење је пратећи морфологију кршевитог терена, долазило до Мораче. Након детаљног увида у микротопонимију, изнето је мишљење да је слив Мораче, све до кањона Платије, након 1373. године заправо припадао Србији, а не историјској области Зети.⁶⁴ Познато је да је Вук Бранковић у месецима након Косовске битке од Лазаревића одузео простране поседе, када је дошао и у посед делова Полимља и Потарја који нису били под Босном. Међутим, његове снове да постане нови моћни господар Срба су распршили Турци 1936. године. Од наследника утамниченог обласног господара су одузели готово целу земљу, а у сва кључна војна и привредна упоришта су поставили своје војне одреде и чиновнике. За ову тему је битно њихово присуство на Морачи, што говори да је описани део слива те реке најпре припадао жупану Николи Алтомановићу, те кнезу Лазару. Они су се у тим пределима граничили са Зетом Балшића.⁶⁵ Такође, сва је прилика да је кнез или *краљ* Стефан Вукановић по угледу на своје остале рођаке, а ране Немањиће, своју задужбину манастир Морачу подигао на баштинским поседима.⁶⁶ Следи закључак да у разматрано време то није био саставни део Зете, те да је као ранији део државе Рашке овај предео припадао Будимљанској епархији.

Будимљанским епископима су биле подручне још и следеће области. У изворишту Лима и око Плавског језера налазила се добро документована жупа Плав. Заменила ју је нахија у раноосманском периоду уз незнатну промену граница. Њих су на југу чинили обронци Проклетија и Богићевице, ка западу и северозападу то су били масиви Виситора, а источни обронци висова који се спуштају ка плодној Метохији. Планинска регија Црне Горе је била обрасла шумским покривачем, по чему је и добила име. За њу се у изворима средњег века изрчито каже да је раздвајала жупе Плав и Будимљу. Сличну функцију имала је и Омарска планина.⁶⁷ У плавску жупу рачунало се и подручје данашње варошице Гусиње у Црној Гори и слив реке Врмош, данас у саставу Републике Албаније.⁶⁸ Катедра Будимљанске епархије је била у жупи Будимљи, у цркви св. Ђорђа подигнутој на почетку 13. века. Задужбинар Првослав био је најстарији син великог жупана Тихомира и несуђени владар Срба. На западу су маркантне границе били Комова и Беласица, а у супротном правцу су је поново врлети одвајале од изворишта Ибра. Котлина Љешнице, где је почињала суседна жупа Лим, вероватно је била део разматране жупе.⁶⁹ У њеном саставу била је и предеона област Добра река, око данашње Андријевице.⁷⁰ Досадашњи преглед указује да се територијални обим Будимљанске епархије донекле заостаје за суседним епископијама, чак и када јој се

Наговештено је да су у 17. веку Колашин и обе Мораче биле део Будимљанске епархије. В. Дашић 2011, 23; Медојевић 2011, 314.

63 Мишић 2012, 70-75; Војновић 2014, 22.

64 Луковић 2005, 91-158; Луковић 2009, 125-135.

65 Благојевић 2009Б, 39 нап.

66 Благојевић 2004В, 133-147, посебно 147.

67 Мишић 2012, 37-39.

68 Мишић 2012, 37; Медојевић 2011, 314.

69 Мишић 2012, 39-40; Медојевић 2011, 314; [Премовић 2012]. О појму Будимља у другој половини 15. века в. Premović 2011, 329-340, посебно 331.

70 Premović 2011, 331 нап. 7; Premović 2015, 295-304.

придода крај око данашњег Рожаја у изворишту Ибра.⁷¹ Објашњење би се нашло у повољној демографији. Осим тога, можда је велики број баштинских поседа Немањића допринио бољем раду епархије.⁷² Такође, због природне изолованости у језгру државе, жупе Будимљанске епархије је било јако тешко духовно надзирати из удаљене Боке Которске, Хвосна, па чак и из Доњег Полимља. У време краља Милутина из будимљанског епархијског властелинства су изузета извесна села у корист манастира св. Стефана у Бањској. Заузврат су будимљански црквени поглавари добили право да убиру приходе од становништва у жупама Пива и Гацко. Кратка одредба посебно прецизира, помало контрадикторно, *како си је и узимал*.⁷³ Ако је судити по овој висти, набројане жупе нису на почетку 14. века припадале епископима Будимља, јер би у супротном цела размена изгубила смисао. Међутим, споменуто кратко појашњење као да говори да су Пива и Гацко, или барем једна од ове две жупе, и пре тога привремено припадале Будимљи. Као да се од овог решења на извесно време одустало, али му се затим поново вратило. Смештене на тремеји, две жупе су могле често да мењају свог архијереја у зависности од промена у уређењу Српске цркве и политичких ломова.

Комарница у горњем сливу реке Пиве је била једина физичка спона између истоимене области и остатка Будимљанске епархије, што помаже њеном одређивању ка катедри св. Ђорђа.⁷⁴ Иначе, предеона целина Пиве је географски јако изолована, а пут, најмање зависан од ћуди планинске континенталне климе, је упућује на Оногошт у Травунији.⁷⁵ Стога постоје предуслови да се Комарница и Пива у време оснивања Српске архиепископије одреде ка Зетској епархији.⁷⁶ Опреза ради, ипак треба оставити отворену могућност да је део Пиве, који је налегао на Шћепан Поље, припадао Земљи Дрини, тј. Дабарској епархији. Решење, по којем је цео слив ове реке припадао Дрини, је, такође, присутно у литератури.⁷⁷ Такође, ово би био пример предела са непотпуним жупским устројством. Наиме, најстарији турски дефтери показују да је становништво нахија Пива и Комарница имало претежно влашки социјални статус.⁷⁸ Разматрана повеља краља Милутина у приходе од жупа Гацко и Пива набраја бир и *круге*. Последњи појам се односи на посебну дажбину - колутове сира - сакупљану од влашког становништва.⁷⁹ Овим путем, чини се, није много пуњена архијерејска благајна, што је, такође, могло допринијети честој смени надлежности над Пивом јер је управљање периферном и неприступачном облашћу био велики изазов.

Светостефанска повеља краља Милутина одређује међе између жупа Плав и Алтин помоћу *планина*, тј. пространих површина на већим надморским висинама обраслих густом травом. Ту су власи сточари могли сезонски да напасају своју бројну стоку. Дакле, иако су се те две географске регије додиривале, небопарне Проклетије су биле тешко проходна препрека између њих. Због тога је мало вероватно да је епископ Будимље имао надлежност на Алтином, који се сместио у нижим пределима поречја

71 Мишић 2012, 99.

72 Ђирковић 2000, 21-29; Благојевић 2004А, 177-180.

73 *Зборник* (пр. Мошин, Ђирковић, Синдик) 2011, 462. Уп. Дашић 2011, 20, 21; Мишић 2012, 45.

74 Мишић 2012, 45.

75 О границама Пиве у модерно доба и најстаријим поменима, те природним оквирима Пиве и путевима в. Томић, 381, 385-387, 392-393, 400-402.

76 Тошић 1998, 14, 16, тј. карта „Травунија или Требињска област“, где је граница повучена до реке Таре.

77 Благојевић 2005, 38-39; Војновић 2014, 20, 30-31.

78 Маловић Ђукић 2001, 117-127; Маловић Ђукић 2006, 161-171; Маловић Ђукић 2010, 151-158.

79 Копривица 2012, 140-141.

река Валбона, Дрим и Ереник.⁸⁰ Делови ове жупе на нижим надморским висинама и са већим економским могућностима су географски гравитирали ка Метохији, те је она усмерена на Хвостанску епископију.

Пилот је оквирно обухватао слив реке Дрим од села Купелник на граници са Зетом, све до ушћа реке Љуме, где је почињала географска регија Призрена. У својој северној зони се такође додиривао са Алтином, који је такође у појединим тачкама могао допирати до слива Дрима. Пилот се делио на Горњи и Доњи, а изгледа да су они чинили посебну *земљу*. Наиме, архиепископ Данило управо тим појмом означава простор где се 1276. године архиепископ Јоаникије I склонио у добровољни егзил. На њено стварање је можда утицало постојање старе епископије потчињене архиепископу у Бару, чији следбеници су били већински Албанци римокатолици. Српско православно становништво је највише било присутно у Кадаруну, Подгори и Купелнику, дакле близу Скадарског језера.⁸¹ Судаћи по доброј путној повезаности са Јадраном вероватно је и преостали живаљ истог верског опредељења био упућен на Зетску епископију, мада није искључено да су постојали и делови Пилота у којима нису били постојали предуслови за организацију парохија Српске цркве. Јужно од кастела и градића распоређених од Скадарског језера је престајала Србија.⁸²

Највећи део територије српске државе почетком 13. века налазио се под црквеном влашћу Охридске архиепископије. Поред Призренске, Липљанске и Рашке епископије био је обухваћена и Нишком, Браничевском, мањим делом Београдском и Скопском. У оквиру ових старих епископија деловали су мањи црквени центри, чији су називи забележени у познатим повељама цара Василија II, али о чијој се улози и значају мало зна. Неки од њих, Хвосно у Призренској и Топлица у Нишкој епархији, постали су нова епископска седишта Српске цркве.⁸³ Археолошка истраживања показују да међу новоформираним епископским седиштима доминирају храмови који имају богате грађевинске слојеве из периода пре 13. века. То указује да су епископије формиране на чврстим основама већ постојеће црквене организације.⁸⁴ Такође, бирани су они храмови у којима су до тада Немањини најближи сродници остварили ктиторска права.⁸⁵

Рашка епископија има посебно место у духовности Србије 12. века. До освајања Ниша и Призрена, ово је једино епископско средиште које делује у српској држави.⁸⁶ Житија су забележила да је Стефан Немања одржавао блиске везе са рашким епископима свог времена, као и да се око важних црквених питања саветовао са *архијерејем својим* у Расу.⁸⁷ Не чуди ни констатација Димитрија Хоматијана *да Србија има епископа у Расу*, јер се цела територија ове епархије налазила у српској држави.⁸⁸ Како се налазила на периферији обимне црквене области, изложена латинском утицају, као и политичким превирањима, постоје индиције да власт Охридских архијереја није била континуирана током 11. и 12. века.⁸⁹ Јачање српске државе, опредељење Стефана

80 Томовић 1991, посебно 157-158, 159; Медојевић 2011, 314.

81 Маловић Ђукић 1990, 207-220.

82 Благојевић 1983, 69-70.

83 Јанковић 1985, 23-31; Ферјанчић 1979, 65-72.

84 Поповић 2001, 171-184.

85 Видети напомену бр. 17 овог рада.

86 Калић 2013, 441.

87 *Стефан Првовенчани, Сабрани списи* (пр. Јухас Георгиевска) 1988, 71.

88 Острогорски 1938, 100-102.

89 Калић 1979, 144; Коматина 2015, 104-108.

Немање да своју црквену политику веже за православље, допринели су уздицању рашког епископског центра.⁹⁰

Једини податак који прецизније одређује обим Рашке епископије потиче из 1316. године и забележен је у Светостефанској хрисовуљи краља Милутина: *а област духовна да је епископу рашком по Ибру Горњем и Јелшаници и Ситници, и оба Лаба и Дриковини.*⁹¹ С обзиром да потичу из каснијег периода ови подаци се не могу сматрати потпуно поузданим за сагледавање првобитног опсега епархије. Штавише, могуће је да се односе на период након реформисања Српске цркве, спроведеног у време краља Милутина. Изгледа да је Рашка епископија претрпела веће измене у територијалном погледу, крајем 13. и почетком 14. века. Оне су настале најпре краткотрајним деловањем епископије у Бањској, а касније трајнијим успостављањем кончуљског црквеног центра.⁹² Одређивање северне и источне границе Рашке епархије, олакшавају познати подаци о обиму жичке црквено-управне области, сачувани у повељама првог српског краља за овај храм. Граница између Рашке и Жичке епархије пресекала је долину Ибра. Област око горњег тока реке припадала је, сасвим извесно, Рашкој епископији, како је и наведено у Светостефанској хрисовуљи.⁹³ Међутим, питање припадности друге ибарске жупе у првим деценијама деловања Српске цркве нешто је сложеније.

Проблем представља и жупа Јелшаница коју извори бележе у домену и Жичке и Рашке епископије.⁹⁴ Један занимљив податак из друге Жичке повеље (из 1224. године) би могао посредно указивати на разрешење овог проблема. У овој исправи је издвојен статус четири жупе: Јелшанице, Пнуће и оба Ибра, у контексту регулисања права на црквене порезе које су прикупљали протопопови.⁹⁵ Наглашена је разлика у начину убирања ових пореза са оних поседа жичког властелинства који су у јурисдикцији архиепископа и оних група имања која се налазе у епархијама других епископа.⁹⁶ Положај поменутих жупа је регулисан тако да у њима протопоп, као службеник архиепископа, *од испрва није улазио*, што указује да се нису налазиле у епархији жичког поглавара. Дакле, оне су припадале суседној Рашкој епископији, са чијим су језгром и географски повезане.⁹⁷ Тиме би се могла разрешити и припадност жупе Доња Ибар, која није побројана у подручје јурисдикције жичког центра, већ је била у домену власти рашких епископа. Ипак, прецизнија граница између епархија у самом доњем току Ибра се не може утврдити. Највероватније је северна граница Рашке епископије допирала до

90 Мркобрад, 249-250; Калић 2009, 129-131; Калић 2013, 433-447.

91 *Зборник* (пр. Мошин, Ћирковић, Синдик) 2011, 468.

92 Светостефанском хрисовуљом регулисано је да Бањска постаје игуманија, четврта по рангу, као и да не сме бити претворена у епископију. На тај начин означен је крај деловања Бањске или Звчанске епископије, која је привремено успостављена крајем 13. века. На обим Рашке епископије утицало је и оснивање Кончуљске, која је обухватила долину Ибра. На то је деловала и близина старе катедралне цркве Св. Петра у Расу и манастира Св. Николе на Ибру, који је постао седиште нове епископије. В. Јанковић 1985, 42-46; Јањић 2009Б, 103-114.

93 Алексић 1957, 333-344.

94 Милутиновић - Марић 2012, 97-113.

95 *Зборник* (пр. Мошин, Ћирковић, Синдик) 2011, 94.

96 *А у жупама које су дошле под друге епископије, да узима протопоп дворски половину бира поповског, а оно што је врховина поповска, да од тога не узима протопоп делове, него да све то епископ узме.* В. *Зборник* (пр. Мошин, Ћирковић, Синдик) 2011, 94; Стефан Првовенчани, *Сабрани списи* (пр. Јухас Георгиевска) 1988, 112.

97 Алексић - Копривица 2015, 75.

обронака Чемерна, Жељина и настављала се Копаоником који је представљао и велику природну препреку према источнијој Топличкој епархији.⁹⁸

На северозападу Рашка епископија се граничила са Моравичком, а граница је ишла Голијом и Јавором.⁹⁹ У Рашку земљу и епархију улазила је и жупа Сенице. Највероватније је највећи део Пештерске висоравани био усмерен на рашки црквени центар, док су западније територије припадале Будимљанској епископији.¹⁰⁰ Граница према Хвостанској епископији је, највероватније, допирала до Мокре Горе. Тако је жупа Јелци улазила су у састав Рашке епархије. Извори о обиму Хвостанске земље показују да је долина Клине припадала овој области, док се у Рашку земљу убраја жупа Дршковина.¹⁰¹ Жупа Ситница, која је обухватала пре свега доњи ток ове реке, се сврстава у подручје рашких архијереја, као и обе жупе у долини Лаба. Источније од ушћа Лаба се простирала Липљанска епископија.¹⁰²

Простор Раса је заузимао посебно место у административном и политичком уређењу, с обзиром да се у њему налазило средиште српске државе и боравиште владара у 12. и 13. веку, и веома рано је формирана Рашка земља.¹⁰³ Међутим, управни центар губи значај током 14. века. Пошто је Рашка епископија претрпела неколико промена у територијалном опсегу током средњег века, највероватније је нарушен и концепт поклапања територије *земље* и епархије.

Призренска епископија представља још један стари црквени центар на Балкану. У оквиру Охридске цркве у 11. веку је имала подређене мање црквене центре у Хвосну, Лесковацу и Врету, што показује да се протезала на простор Метохије, долину Клине, горњи слив Дрима и највероватније Полог.¹⁰⁴ Постављање српског епископа у Призрену 1220. године наишло је на посебно оштре реакције Охридског архиепископа Димитрија Хоматијана. Разлог лежи у смењивању архијереја кога је, према наводу Хоматијана, Сава *тирански из епархије избацио, нагнавши га да да оставку*.¹⁰⁵ С обзиром да је овакав протест упућен само за призренску епископску катедру, изгледа да су рашки и липљански епископи потврђени на својим местима, након што су признали власт Српске архиепископије. Од значаја је и околност да су ове епархије највероватније у целости припадале српској држави, што се за Призренску не може поуздано тврдити.¹⁰⁶ Извесно је епископија обухватала онај простор који се у житијима Св. Симеона назива *призренска област* односно подручје *метоха* града Призрена, са жупом подређеном граду.¹⁰⁷ Од помоћи за сагледавање обима епархије су подаци о њеном властелинству сачувани у хрисовуљи краља Стефана Дечанског из 1326. године.¹⁰⁸ Иако ова исправа садржи и дарове краљева Милутина и Стефана Дечанског, могу се пратити групе првобитних поседа. Жупе Опоље и Гора, у пределу између Коритника и Шаре свакако су у црквеном погледу биле подређене епископу Богородице Љевишке, који је и располагао већим имањима на овом простору. Такође, жупа Патково, између планина Паштик и Коритник, припадала је епархији. Као најзападнији поседи властелинства

98 Шкриванић 1952-1953, 164-166.

99 Благојевић 1996, 21-22.

100 Мишић 2012, 59.

101 Мишић 1997, 135-137.

102 Ивановић 1960, 257-259.

103 Мишић 1997, 135.

104 Новаковић 2003², 92-94.

105 Острогорски 1938, 103-105.

106 Копривица 2015, 73-75.

107 Благојевић 1992, 76-78; Мишић, 1998, 99-100.

108 Мишић 2009, 11-36.

епископије помињу се села Нemiшље и Лутовица (Ландовица), што би могло указивати да власт Призренског епископа није прелазила на леву обалу Белог Дрима у његовом средњем току.¹⁰⁹

За одређивање најисточнијих међника и границе према Липљанској епархији, од значајна је помен цркве Св. Симеуна у селу Муштутишту која је припадала властелинству Призренске епископије.¹¹⁰ Граница је вероватно ишла преко Језерске планине, тако да је долина Неродимке остајала у Липљанској епархији.

На северу Призренска епархија се највише удаљавала од центра и обухватала долину реке Дренице и истоимену жупу.¹¹¹ У овом пределу епархијском властелинству су припадала села Белаћевац и Слатина и забел Црнооча. Иако се ради о касније стеченим имањима, нема разлога за сумњу да је у овом пределу епископ Љевишке катедре и раније имао духовну власт. Највероватније се у пределу планине Чичевице налазила тромеђа Призренске, Липљанске и Рашке епископије. Призренска епархија налазила се на ободном делу српске државе и њена јужна граница се поклапала са државном. Простор Полога није током целог 13. века улазио у састав српске државе, али је свакако припадао овој епископији када је Србији припадало горње Повардарје. У Доњем Пологу, у Лешку, призренски епископи имали су посед за које је у повељи краља Стефана Дечанског назначено: *што се зове епископски двор одувек* и који је ослобођен пореза и работа *као што је од испрва био*.¹¹² Ови подаци указују да су призренски епископи и пре краља Милутина имали имања у Пологу, те је ова област улазила у њихову духовну област већ од настанка епископије.¹¹³ Подизањем Св. Арханђела овај манастир добија велики број села у призренској и суседним жупама, па се помињу и неке замене поседа са властелинством Призренске епископије. Из Светарханђеловске хрисовуље се јасно види да су права Призренских митрополита на посебан начин регулисана, што указује да је признавана његова духовна власт.¹¹⁴ Ипак, обим епархије током средњег века највероватније није смањиван. Проглашењем Патријаршије и оснивањем Доњополошке епископије призренски црквени центар међу првима је уздигнут на ранг митрополије и добио је суфраганију.¹¹⁵

Никада незамрла традиција старих епископских средишта приметна је и у случају Липљанске епископије која је наставила традицију старе Улпијане. Она је, такође, један од центара који је деловао је у оквиру Охридске архиепископије до оснивања Српске. Није познат обим ове епархије па се не може утврдити да ли је целокупна територија коју је обухватала улазила у састав српске државе почетком 13. века. Чињеница да Димитрије Хоматијан у својим оштрим писмима не помиње липљански црквени центар као предмет спора са новом Српском архиепископијом, тумачена је као извештај континуитет у деловању ове епископије.¹¹⁶

109 Грујић 1932, 122-130; Николић 1976, 46-47; Јанковић 1985, 119-120.

110 Мишић - Суботин Голубовић 2003, 113.

111 Мишић 2009, 23, 33-36; Николић 1976, 39-50; Грујић 1932, 128; Јанковић 1985, 120.

112 Мишић 2009, 18, 22.

113 Вероватно након смрти обласног господара Стреза 1212. или 1214. године. в. Радић 1986, 231; Ферјанчић 1994, 331.

114 Мишић - Суботин Голубовић 2003, 111, 113. Стефан Душан је Призренској митрополији дао села Млачно, Милопусте и Заплжане као надокнаду за одузете јој порезе од *бира* са поседа манастирског властелинства. Поред тога, предвиђено је да се када митрополит посети храм на празник да се дарује са дванаест перпера или ждребцем.

115 Грујић 1933, 181-200; Копривица 2015, 77-79.

116 Јанковић 1982-1983, 27-29; Јанковић 1985, 29.

Драгоценни подаци о територијалном опсегу Липљанске епархије садржани су у повељи краља Милутина Грачаничкој катедрали ове епископије. Забележено је да се простирала *по Липљану и по Морави и по Тополници од искони*.¹¹⁷ Ове три жупе представљале су језгро епархије. По свему судећу, липљанском црквеном центру припадале су и жупе Бинч и Изморник. Током освајања Стефана Првовенчаног током 1207/08. године српској држави припојен је горњи ток Јужне Мораве, обухваћен жупама Бинч, Изморник, Морава и Врање. Највероватније је и ова територија припадала Липљанској епископији већ од 1220. године. Разлог зашто ове жупе нису наведене међу онима које су *од искони* у њеном саставу лежи у околности да ова територија пре тога није припадала Липљанској, већ Скопској епископији Охридске цркве.¹¹⁸

Источна граница епархије је и граница српске државе у том периоду. Подаци о поседима Грачаничког властелинства указују да је овој епархији припадао простор Паун поље и долина реке Неродимке.¹¹⁹ Јужна граница је допирала до Скопске Црне Горе и источних обронака Шаре. На основу података из Грачаничке повеље, најбројнија група поседа налазила се у средњем и горњем току реке Ситнице, посебно на њеној десној обали.¹²⁰ Извори не помињу постојање две жупе (Горње и Доње) у току Ситнице, ипак, географија простора и историјске околности указују да цела долина ове реке није била обухваћена само једном жупом. Жупа Ситница се простирала у доњем току реке, а извори је убрајају у поседе под јурисдикцијом рашког епископа. Горњи ток реке је највероватније био обухваћен жупом Липљан, која је обухватала простор тзв. Широког поља између Липљана и Приштине са Грачаницом. За прецизније утврђивање границе на овом простору мора се узети у обзир и чињеница да је суседна жупа Дреница припадала Призренској епископији. Међа епархија је највероватније била Чичивица, а јужније Црнољева.

Већ је указано да је подизање Светостефанског храма у Бањској, а посебно краткотрајно успостављање епископије са седиштем у њему, довело до извесних промена у епархијској организацији. Посебну пажњу завређује податак из Грачаничке повеље који бележи детаљ да се сама Бањска пре подизања манастира налазила у поседу Липљанске епископије: *и виде краљевство ми да беше Бањска уписана и очевој хрисовуљи и изузех је из очеве хрисовуље и сазидах цркву Св. Стефана...*¹²¹ За овај значајан посед, стара епископија добила је од краља надокнаду у виду других ближних имања.¹²² Отвара се питање да ли је у почетном периоду јурисдикција липљанског епископа допирала на запад до Бањске, Звечана и Ибра. Познати подаци о опсегу Рашке епархије не указују на деловање липљанског центра овако дубоко ка западу.¹²³ Важно је нагласити да се насеље Бањска помиње као посед епархијског властелинства. Бројни примери указују да властелинства не морају бити целовита и да су имала веома удаљена имања од центара епархија, па и у другим црквеним областима.¹²⁴ Стога се подаци о

117 *Зборник* (пр. Мошин, Ћирковић, Синдик) 2011, 501.

118 У повељи цара Василија II у оквиру Скопске епархије помиње се место Бинча, које је вероватно црквену власт ширило на неколико жупа у изворишном и горњем току Јужне Мораве. В. Новаковић 2003², 91; Мишић, 2002, 52.

119 Ивановић 1960, 259-261; Ћирковић 1984, 73-80.

120 Ивановић 1960, 257-259.

121 *Зборник* (пр. Мошин, Ћирковић, Синдик) 2011, 501.

122 Ивановић 1960, 253-255.

123 *Зборник* (пр. Мошин, Ћирковић, Синдик) 2011, 468.

124 Познато је да је и само грачаничко властелинство имало поседе у Пологу који се налазио под јурисдикцијом призренског епископа. в. *Зборник* (пр. Мошин, Ћирковић, Синдик) 2011, 523; Јанковић 1985, 118-119.

епархијским властелинствима морају користити опрезно као извор за одређивање граница епархија. На крају не треба искључити могућност да је током средњег века дошло до извесне корекције границе између Липљанске и Рашке епископије.¹²⁵

Хвостанска епископија Српске цркве је формирана на територији која се у ранијем периоду налазила под јурисдикцијом призренског епископа Охридске цркве.¹²⁶ Већ крајем 12. века у погледу територијално-управне организације Хвосно је представљало *земљу*.¹²⁷ У њен састав су улазиле жупе: Хвосно, Кујавча, Подримље, Затрнава и Кострц.¹²⁸ По географским одликама Метохијска котлина представља целину чије су се жупе веома рано повезале. Као једна од четири *земље*, Хвосно је ушло у удеону кнежевину великог кнеза Вукана.¹²⁹ Јурисдикција епископа са седиштем у Малој Студеници, по свему судећи, поклапала се са границама *земље*. На основу познатих и већ истражених података о обиму ове метохијске области дошло се до закључака да је на северу граница допирала до Мокре Горе. На западу граница је ишла до међа Плава и суседне Будимљанске епископије.¹³⁰ За одређивање домена епархије ка истоку од помоћи је податак да је Светостефанском властелинству припадало у Хвосну село Гумништа, које је убицирано у долини реке Клине. Граница је најверованије ишла развођем притока Клине и Ситнице. У Земљи Хвосно се налазило и пасиште Лабићево, које је као хиландарски посед потврђено у више докумената.¹³¹ Пошто се овај потес на планини Милановац налазио на ободу, значајан је за одређивање границе према Призренској епархији. Потврђено је да се манастир Дечани и највећи део његовог властелинства налазило под јурисдикцијом хвостанских архијереја. Шкриванић је сматрао да Хвосну нису припадала села јужно од Дечанске Бистрице и да стога Дечани нису улазили у састав ове области.¹³² Ипак, новија истраживања су потврдила да су жупе Затрнава и Подримље улазиле у састав Земље Хвосно. Јужна граница је допирала до Паштрика и границе са жупом Патково.¹³³ Дечанске хрисовуље посебно регулишу однос између манастира и епископа. Сви порези и глобе са села дечанског властелинства вољом краља уступљени су манастиру, али архијереји Мале Студенице су добили адекватну надокнаду.¹³⁴ Записи хвостанских митрополита, уписани после текста дечанских хрисовуља, указују да су они одржавали своју духовну власт над тим подручјем иако су им ускраћени приходи.¹³⁵

Југозападну границу одредили су обронци Проклетија. Ипак, остало је отворено питање припадности жупе Алтин у црквеном погледу. У досадашњим

125 С обзиром да се расположиви подаци о обиму Липљанске и Рашке епископије односе на другу деценију 14. века, када је дошло до значајнијих промена у епископској организацији, могуће је да разматани подаци не осликавају првобитну границу у долини Ситнице. У прилог томе би ишле и околности у којима је Липљанска епископија добила територијално проширење ка истоку, док је Рашка епархија уситњавањем епископија и формирањем нових, посебно током деловања Бањске, а затим Кочуљске, остала без првобитних поседа.

126 Новаковић 2003², 93.

127 Мишић 1997, 137.

128 Мишић 1997, 137-138.

129 Мишић 2011, 20-21.

130 Шкриванић 1970, 331-336; Јањић 2009, 183-194.

131 *Зборник* (пр. Мошин, Ћирковић, Синдик) 2011, 376; Фостиков 2014, 91, 132; Копривица 2016, 118.

132 Шкриванић 1970, 335.

133 Мишић 1997, 137; Мишић 1998, 98.

134 Милојевић 1880, 61, 64; Ивић - Грковић 1976, 133, 273.

135 Копривица 2017, 45-52.

изучавањима Хвосна подручје Алтина није укључивано у опсег простране *земље* смештене углавном у Метохији. Подаци, који указују да је Дечански манастир имао десет села у Алтину, а по неким схватањима и целу жупу, могу указивати да је положај ове жупе у црквеном погледу био исти као и језгра Пантократорових имања, односно потчињен Хвостанској епископији.¹³⁶

Топлица се у 11. веку помиње као један од црквених центара у оквиру Нишке епархије Охридске цркве.¹³⁷ Значај Топлице у црквеном погледу долази до изражаја већ у првим деценијама владавине Стефана Немања који у овој области подиже своје прве задужбине, цркве Св. Николе и Св. Богородице. Подизање храма Св. Николе, у житијима веома симболично предствљено као борба за праву веру, означило је почетак рада на стварању сопствене црквене политике.¹³⁸ По свему судећи Топличка епископија обухватила је оне делове раније Нишке епархије који су се налазили у српској држави 1219. године. Немањине Беле Цркве су однеле примат као ново црквено средиште, над старом епископијом у нестабилном пограничном подручју.

Иако се Топлица не помиње изричито као земља, значај ове територије крајем 12. и почетком 13. века, као и добра географска повезаност жупа овог подручја упућују на то. Могуће је да је сама долина Топлице била подељена на две жупе, а да су у састав *земље* улазиле и суседне управне области.¹³⁹ На обједињавање у целину какава је *земља* утицао је посебан положај Топлице у оквиру удеоне кнежевине Стефана Немање, а затим и великог кнеза Вукана Немањића.¹⁴⁰ Чини се да је стварање епископије додатно допринело овом процесу.

Језгро епархије чиниле су жупе у долини Топлице и Косанице. Обухватала је и жупу Реке, која је убицирана на подручју Пусте Реке, а представљала је, такође, једну од целина Немањине удеоне кнежевине.¹⁴¹ Досадашња истраживања су показала да је Добрич Поље, које у 12. веку одговара жупи Ушка, један од делова Топличке земље и епархије.¹⁴² Северније од ње простирала се жупа Загрлата која је, такође, припадала епископији Св. Николе. Дубочица се у средњем веку појављује веома често заједно са Топлицом. Извори из 16. века помињу Земљу Дубочицу, али нема података да је ова област у ранијем периоду била организована као ова већа управна јединица. Ипак, у црквеном погледу она је током целог средњег века припадала Топличкој епископији. Западну границу Топличке епархије одредиле су две велике планине овог подручја: Јастребац је делио Топличку земљу од Расине и Жичке епархије, нешто јужније Копаоник је раздвајао од рашке управне области. На југу обухватала је долину Јабланице и Ветернице и вероватно допирала до Гољака и Кукавице, тако да је граница ишла развођем Косанице и Лаба.¹⁴³

Нешто је сложеније питање припадности простора на десној обали Лужне Мораве, који се почетком 13. века налазио у саставу српске државе. С обзиром да је на овом подручју долазило до померања границе, ова територија је највероватније придодата некој од пограничних епархија. Пошто изворни подаци прецизније одређују домен жичке црквене области, а у њима нема помена територија источно од Велике и

136 Ивановић 1952-1953, 188-190; Томовић 1991, 153-166.

137 Новаковић 2003², 82-84; Мишић 2003, 52.

138 Алексић 2009, 199-209; Бојовић 2011, 27-35.

139 Мишић 1997, 138-139; Алексић 2011, 88-89.

140 Мишић 2011, 19-25.

141 Благојевић 1996, 198-209.

142 Копривица 2011, 119-127.

143 Јанковић 2000, 33-35.

Јужне Мораве, жупе овог подручја су вероватно биле прикључене јужнијој Топличкој епископији. У том смислу посебно је сложена припадност жупе Поморавље, која се простирала на десној обали Јужне Мораве, наспрам Загрлате, а обухватала је и део тока Велике Мораве до Равног.¹⁴⁴ Ако је ово подручје у ранијем периоду, односно током деловања Охридских епископија, припадало Нишкој епархији, онда је ова жупа могла потпадати под јурисдикцију Топличког епископа, без обзира на релативну удаљеност од епархијског седишта. Може се закључити да је поред постојања Топличке земље, обим епархије био условљен положајем државне границе. Овакво стање је највероватније нарушавало концепт подударности опсега *земље* као управне и епархије као црквене области.

Северозападни део српске државе обухваћен је Моравичком епископијом, чије је средиште смештено у храм Св. Ахилија у Ариљу. По свему судећу, овај простор је већ у 12. веку организован као *земља*, када је представљао удеону кнежевину кнеза Страцимира.¹⁴⁵ Територијални опсег Земље Моравице је углавном познат, па се може одредити и обим деловања ове епархије. Граница је ишла од планине Каблара на гребен Јелице, а даље на југ планином Чемерно. Даље на југозапад развојем Студенице и Моравице и обронцима Голије. Одатле на северозапад преко Јавора према Златибору и Тари и допирала до реке Дрине.¹⁴⁶ На северу се поклапала са државном границом, а обухватала је планинске пределе Црне Горе, која се простирала правцем од Дрине до Дичине и са југа затварала Посавину.¹⁴⁷ У питању је велика територија, са претежно планинским рељефом, са мањим жупским пределима у централним деловима дуж главних водотокова. Проблем у изучавању Моравица, представља околност да средњовековни извори не бележе жупе у овом пределу, па тако сем саме Моравице и нема помена других жупа.¹⁴⁸

Као спорно питање појављује се припадност жупе Морава и града Градац (Чачак) једној од две најсеверније епархије Српске цркве у 13. веку. Градац је извесно припадао оној територији којом је управљао кнез Страцимир, који је и ктитор Богородичине цркве у овом граду.¹⁴⁹ Ипак, изгледа да није остао, или ни улазио, у саставу земље Моравице и епископије Св. Ахилија.¹⁵⁰ У Жичкој повељи, као једна од десет жупа које су обухваћене епархијом под управом архиепископа наводи се и Морава.¹⁵¹ Касније, у другој деценији 14. века, градачка црква Св. Богородице, постаје седиште епископије, која делује као наследница северног дела Жичке епархије. Највероватније, стварање ове црквене области није нарушавало опсег Моравичке епископије.

Архиепископско седиште Српске цркве имало је своју управну област. Обимном Жичком епархијом управљао је директно поглавар Цркве, чиме су истакнуте његове епископске надлежности. Пре 1219. године овај простор је у црквеном погледу највећим делом био обухваћен Браничевском епископијом Охридске архиепископије, у

144 Мишић 2007, 1-7.

145 Калић 1993, 47-55; Мишић 1997, 139.

146 Благојевић 1996, 13-22; Мишић 1997, 139-140.

147 Ћирковић 1994, 59-60.

148 Булић 2014, 115-118.

149 Калић 1993, 47-55; Веселиновић 1993, 62-63.

150 Томовић 2000, 33-45; Алексић - Копривица 2015, 73-74. Другачији став у: Благојевић 1996, 21.

151 *Зборник* (пр. Мошин, Ћирковић, Синдик) 2011, 94.

којој се помињу места Гронша (Гружа), Дивисиск, Истагленга (Сталаћ) и Бродарски (Ћуприја), те је продирала дубоко западно од Велике Мораве.¹⁵²

Одређивање обима ове епархије знатно је олакшано подацима које пружа оснивачка повеља Спасовог храма. Жупе Крушилница, Морава, Бореч, Лепенице обе, Белица, Лугомир, Левач, Расина и Јехолшница спадале су директно под јурисдикцију жичког црквеног поглавара.¹⁵³ Њихова убикација потврђује да се углавном ради о заокруженој географској целини у околини Жиче, долини Западне Мораве и до северних и источних граница српске државе.¹⁵⁴

Међутим, у досадашњим истраживањима слабо је примећен детаљ да постоји разлика у навођењуседа Жичке епархије у две повеље записане на зидовима храма. У другој повељи овом списку жупа недостаје последња, Јелшаница.¹⁵⁵ Поред тога ова млађа исправа жупу Јелшаницу сврстава у групу посебно издвојених жупа заједно са Пнућом и оба Ибра, за које се сматра да су припадале Рашкој епископији. По свему судећи, жичко властелинство је имало знатније поседе у овим жупама, али права Рашког епископа на црквене порезе су гарантована. Већ је било речи о томе да се жупа Јелшаница почетком 14. века убрајала у духовну област рашких епископа.¹⁵⁶ Поред тога, разморено је и питање припадности жупе Морава, али је за њу извесније да је припадала Жичкој епископији.¹⁵⁷

На истоку је Жичка епархија допирала до Велике Мораве и није је прелазила, док је истовремено обухватала простор са обе стране Западне Мораве. На југу је ова епархија обухватала долину Расине, а граница је вероватно допирала до обронака Јастрепца и Копаоника. На западу се Жичка епископија граничила са Моравичком, у пределу планине Чемерно и Јелица. Северна граница Жичке епископије уједно је и граница српске државе у доба Стефана Првовенчаног и његових синова. На северу је допирала до планине Рудник, а вероватно и обухватала овај планински предео који се налазио у пограничном подручју српске државе. На Велику Мораву граница је избијала долином Јасенице.¹⁵⁸ Нема података који би упућивали да је овај простор био организован као *земаља*.

Могло би се закључити да је стварање епископија Српске цркве 1220. године довело до учвршћивања постојеће територијално-управне организације. Повезивање жупа јединственом црквеном организацијом водило је ка настанку *земаља* у неким подручјима у којима тај процес до 13. века није био завршен. Било је и одступања у опсегу управних и црквених подручја која су условљена политичким и демографским приликама.

152 Новаковић 2003², 84-88. Другачије мишљење о обиму Браничевске епископије Охридске архиепископије у: Живковић 2004, 175-177.

153 *Зборник* (пр. Мошин, Ћирковић, Синдик) 2011, 92.

154 Шкриванић 1952-1953, 148-149 и карта 1; Томовић 2012, 9-52; Даниловић 2014, 67-81.

155 *Зборник* (пр. Мошин, Ћирковић, Синдик) 2011, 94; Шкриванић 1952-1953, 166; Милутиновић - Марић, 2012, 97-113.

156 *Зборник* (пр. Мошин, Ћирковић, Синдик) 2011, 468.

157 Томовић 2000, 33-45; Алексић - Копривица 2014, 73-75; Даниловић 2014, 69.

158 Шкриванић 1952-1953, 147-168; Даниловић 2014, 67-81.

Извори

Јухас - Георгијевска, Љиљана (пр.) (1988): *Стефан Првовенчани, Сабрани списи*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 3, Београд, Српска књижевна задруга, Просвета.

Мошин Владимир, Ђирковић Сима, Синдик Душан (пр.) (2011): *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника 1186-1321. године*, Београд.

Новаковић, Стојан (2003²): *Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуље цара Василија II од 1019. и 1200. године*, Изабрана дела II, Списи из историјске географије, Београд.

Фостиков, Александра (2014): *Збирна повеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару*, Стари српски архив 13, 79-142.

Копривица, Марија (2016): *Повеља цара Стефана Душана за забеле Понорац, Кришићу и трг Книнац*, Стари српски архив 15, 109-130.

Ивић, Павле; Грковић, Милица (1976): *Дечанске хрисовуље*, Београд.

Милојевић, Милош (1880): *Дечанске хрисовуље*, Београд.

Мишић, Синиша (2009): *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, Стари српски архив 8, 11-36.

Мишић, Синиша; Суботин Голубовић, Татјана (2003): *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд.

Острогорски, Георгије (1938): *Писмо Димитрија Хоматијана Св. Сави и одломак из писма патријарху Герману о Савином посвећењу*, Светосавски зборник 2, Београд, 91-125.

Литература

Алексић, Владимир; Копривица, Марија (2014): *Црква Христа Спаситеља (дом Спасов) у Жичи и Српска црква у средњем веку*, Београдски историјски гласник 5, 71-91.

Алексић, Владимир (2003): *«Градски метох» Ниша по турским изворима*, Зборник радова Филозофског факултета (Косовска Митровица) 34, 299-315.

Алексић, Владимир (2009): *Нишка епископија у држави Стефана Немање*, (ур. Д. Бојовић), Православна теологија и култура, Ниш, 199-209.

Алексић, Владимир (2011): *Стефан Немања и Топлица у запостављеним изворима*, у: Д. Бојовић (ур.), Стефан Немања и Топлица, Ниш, 87-96.

Алексић, Јован (1957): *Жупе у сливу реке Ибра у средњовековној српској држави*, Историјски часопис 7, 333-344.

Благојевић, Милош (1992): *Град и жупа - међе градског друштва*, у: Ј. Калић (ур.), Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век), Смедерево, 67-84.

Благојевић, Милош (2001⁴): *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд.

Благојевић, Милош (1996): *Жупа Моравица и земља Моравице*, у: С. Пејић - Р. Зарић (ур.), Св. Ахилије у Ариљу историја и предање, Београд, 14-23.

Благојевић, Милош (1996): *Жупа Реке и Дендра Јована Кинама*, Зборник радова Византолошког института 35, 198-200.

Благојевић, Милош (2009А): *Захумско - херцеговачка епископија и митрополија од оснивања до краја XIX века*, Београд.

Благојевић, Милош (1987): *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, Историјски гласник 1-2, 29-42.

Благојевић, Милош (2004А): *О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд, 175-181.

Благојевић, Милош (1983): *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије 20, 45-126.

Богдановић, Димитрије (1994²): *Преображај српске цркве*, у: Сима Ћирковић (ур.): *Историја српског народа*, књ. 1, Београд, 315-327.

Благојевић, Милош (2005): *Подриње између српских средњовековних држава*, у: Дрина, Београд – Српско Сарајево, 9-67.

Благојевић, Милош (2004Б): *Свети Симеон Немања заштитник српске државе*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд, 51-75.

Благојевић, Милош (2006): *Спорови око средњовековних међа*, Зборник МС за историју 71-72, 7-28.

Благојевић, Милош (2008): *Српски сабори и сабори отачаства Немањића и Лазаревића*, Глас СДХ Српске академије наука и уметности, одељење историјских наука, књ. 14, 1-40.

Благојевић, Милош (2004В): *Титуле принчева из куће Немањића*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд, 133-147.

Божанић, Снежана (2009): *Спорови око међа у области Константина Драгаша*, Споменица Историјског архива Срем 8, 117-127.

Бојовић, Драгиша (2011), *Рађање српске цркве у Топлици*, у: Д. Бојовић (ур.), Стефан Немања и Топлица, Ниш, 27-35.

Булић, Дејан (2014), *Насеља и становништво „земље“ Моравице (14. - средина 16. века)*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд.

Веселиновић, Андрија (1993): *Чачански крај у средњем веку*, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак, 62-63.

Војновић, Милан (2014): *Границе и жупе земље Дрине*, Браничевски гласник 9, 17-32.

Грујић, Радослав (1932): *Епархијска властелинства*, Богословље 7/2, 93-142.

Грујић, Радослав (1933): *Полошко - тетовска епархија и манастир Лешак*, Гласник СНД 12, 181-200.

Даниловић, Драгољуб (2014): *Границе и територије Епархије жичке, властелинства манастира Жиче и област западног Поморавља од 13. до 15. века*, Наша прошлост 15, 67-81.

Дашић, Миомир (2011): *Манастир Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија у историји*, у: Б. Тодић (ур.): *Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија*, Београд - Берене, 17-40.

Живковић, Тибор (2004): *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд.

Ивановић, Радомир (1952-1953): *Дечанско властелинство*, Историјски часопис 4, 173-225.

Ивановић, Радомир (1960): *Земљишни поседи грачаничког властелинства*, Историјски часопис 11, 253-264.

Јанковић, Марија (1985): *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд.

Јанковић, Марија (1982-1983): *Липљанска епископија и грачаничка митрополија*, Историјски часопис 29-30, 27-37.

Јанковић, Марија (1984): *Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку*, Историјски часопис 31, 199-204.

Јанковић, Марија (2000): *Топличка епископија и митрополија кроз векове*, у: С. Терзић (ур.), Куршумлија кроз векове, Београд, 32-39.

Јањић, Драгана (2009А): *Подаци за историју хвостанске епархије*, Баштина 26, Приштина - Лепосавић, 183-194.

Јањић, Драгана (2009Б): *Бањска епископија и разлози њеног оснивања*, Баштина 27, Приштина - Лепосавић, 103-114.

Калић, Јованка (2009): *Држава и црква у Србији 13. века*, Зборник радова Византолошког института 46, 129-137.

Калић, Јованка (2013): *Епископски градови Србије у средњем веку*, Зборник радова Византолошког института 50, 433-447.

Калић, Јованка (1993): *Србија у доба кнеза Страцимира*, Богородица Градачака у историји српског народа, Чачак, 47-55.

Калић, Јованка (2007): *Српска држава и Охридска архиепископија у XII веку*, Зборник радова Византолошког института 44/1, 197-208.

Калић, Јованка (1979): *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, у: В. Ђурић (ур.), Сава Немањић - Свети Сава. Историја и предање, Београд, 27-53.

Ковачевић, Јован (1967): *Дукљанска држава*, у: Историја Црне Горе, књига друга. Од краја XII до краја XV вијека, Том други, Титоград, 313-442.

Коматина, Ивана (2016): *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд.

Копривица, Марија (2011): *Добрич поље у средњем веку*, у: Д. Бојовић (ур.), Стефан Немаља и Топлица, Ниш, 119-127.

Копривица, Марија (2015): *Полог под српском влашћу у средњем веку*, у: С. Мишић (ур.), Споменница академика Милоша Благојевића, Београд, 65-94.

Копривица, Марија (2017): *Записи и печати хвостанских митрополита у рукописној књизи дечанских хрисовуља*, Натписи и записи 3, 45-52.

Луковић, Милош (2005): *Заједничка граница области Бранковића и Косача јужно од Таре*, Balcanica 35, 91-158.

Луковић, Милош (2009): *Југоисточна граница средњовековне Херцеговине*, Видослов, 125-135.

Максимовић, Љубомир (1996): *Покрштавање Срба и Хрвата*, Зборник радова Византолошког института 35, 155-174.

Маловић Ђукић, Марица (1991): *Пилот у средњем веку*, у: Ј. Р. Бојовић (ур.), Становништво словенског поријекла у Албанији, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990. године, Титоград, 207-220.

Маловић Ђукић, Марица (2001): *Дробњак под турском влашћу у 15. веку*, Гласник Завичајног музеја Пријепоља 2, 117-127.

Маловић Ђукић, Марица (2006): *Прилог настанку нахије Пива*, Историјски часопис 53, 161-171.

Маловић Ђукић, Марица (2010): *Још једном о настанку нахије Пива*, у: Зборник радова Шћепан поље и његове светиње кроз вријеме, Беране – Манастир Заграђе (2010), 151-158.

Марковић, Миодраг (2013): *О покушајима убицања „насељених градова“ Порфирогенитове Паганије. Историографски преглед са посебним освртом на спорна питања*, Зборник радова Византолошког института 50-1, 303-323.

Милаш, Никодим (1902): *Православно црквено право*, Мостар.

Милутиновић, Војкан - Марић, Марија (2012): *Територијално разграничење средњовековне жупе Јехошанице*, Наша прошлост 13, 97-113.

Мишић, Синиша (2010): *Градови и тргови српског средњег века*, у: Синиша Мишић (ур.): Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља - према писаним изворима, Београд, 11-14.

Мишић, Синиша (2010): *Законске одредбе о Власима у повељама Немањића*, Браничевски гласник 7, 36-48.

Мишић, Синиша (1997): *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју 4, 2-3, 133-146.

Мишић, Синиша (2007): *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, у: Д. Алексић (ур.), Делиград - од устанка ка независности 1806-1876, Београд, 1-7.

Мишић, Синиша (1998): *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, у: С. Ћирковић (ур.), Свети Сава у српској историји и традицији, Београд, 93-105.

Мишић, Синиша (2014А): *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Београд.

Мишић, Синиша (2002): *Југоисточна Србија средњег века*, Врање.

Мишић, Синиша (2017): *Село и жупа у средњовековној Србији*, у: Тибор Живковић (ур.), Село Балкана. Континуитети и промене кроз историју, Београд, 23-33.

Мишић, Синиша (2014Б): *Средњовековна жупа Дабар између Србије и Босне*, Милешевски записи 10, 19-25.

Мишић, Синиша (2012): *Студије о средњовековном Полимљу*, Ниш.

Мишић, Синиша (2006): *Територијална организација Браничева (XII – XV век)*, у: Ј. Николић (ур.), Браничево кроз војну и културну историју Србије I-3, Пожаревац, 11-18.

Мишић, Синиша (2010): *Territorial Division and Representatives of the Local Administration in the Medieval Bosnian State in 13th and 14th century*, Београдски историјски гласник 1, 69-86.

Мишић, Синиша (2011): *Топлица у титули великог жупана Вукана Немањића*, у: Д. Бојовић (ур.), Стефан Немања и Топлица, Ниш, 19-25.

Мишић, Синиша (1994): *Хумска земља у средњем веку*, Београд.

Mrgić, Jelena (2004): *Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State*, Историјски часопис 51, 43-64.

Мркобрад, Душан (2000): *Стефан Немања и традиција рашког епископског средишта*, у: Ј. Калић (ур.), Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, Београд, 249-256.

Николић, Милица (1976): *Властелинство Св. Богородице на Љевиши*, Историјски часопис 23, 39-50.

Новаковић, Стојан (1891): *Село*, у: Из дела „Народ и земље у старој српској држави“, Београд.

Петровић, Владета (2015): *Градски метох*, Споменица академика Милоша Благојевића, Београд, 139-150.

Pirivatrić, Srdjan (2011): *The Boyana Church Portraits: Contribution to the Prosopography of Sebastokrator Kaloyan*. In: B. Penkova (ed.), *The Boyana Church between East and West in the Art of Christian Europe*, Sofia, 14-35.

Popović, Svetlana (2001): *The Serbian Episcopal Sees in the Thirteenth Century*, Starinar 51, 171-184.

Premović, Marijan (2011): *Budimlje u skadarskom defteru iz 1485. godine*, Matica. Časopis zadruštvena pitanja, nauku i kulturu 12, број 45 [?], 329-340.

Premović, Marijan (2017A): *Geografski položaj i prirodne odlike crnogorskog Polimlja*, Matica. Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, god. 18 br. 70, 421-428.

[Премовић, Маријан (2012): *Жупа Будимља у средњем вијеку*, Цетиње.]

Premović, Marijan (2015): *Nahija Zla Rijeka u 15. веку*, Matica. Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, 63-3, 295-304.

Премовић, Маријан (2013): *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње у средњем веку*, Необјављена докторска теза, Београд.

Premović, Marijan (2017B): *Herceg Stjepan Vukčić Kosača i Polimlje*, Hercegovina 3, 99-115.

Радић, Радивој (1986): *Обласни господари у Византији крајем 12. и у првим деценијама 13. века*, Зборник радова Византолошког института 24-25, 151-289.

Тибор, Живковић (2004): *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд.

Томић, Светозар (1949): *Пива и Пивљани*, Посебан отисак из Српског етнографског зборника књ. 59, Насеља и порекло становништва, књ. 31, 381-530.

Томовић, Гордана (1991): *Алтин у XIV и XV веку*, у: Ј. Р. Бојовић (ур.), Становништво словенског поријекла у Албанији, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990. године, Титоград, 153-166.

Томовић, Гордана (2000): *Жупа Морава и нахија Морава*, у: Н. Тасић - Д. Драшковић (ур.), Рудо Поље – Карановац – Краљево, Краљево, 33-45.

Томовић, Гордана (2012): *Жичко властелинство*, Наша прошлост 13, 9-52.

Тошић, Ђуро (1998): *Требињска област у средњем вијеку*, Београд.

Троицки, Сергеј (1935): *Ктиторско право у Византији и немањинској Србији*, Глас СКА 168, 81-132.

Трпковић, Вељан (1964): *Хумска земља*, Зборник Филозофског факултета 8, 225-260.

Ђирковић, Сима (1984): *Владарски дворови око језера на Косову*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 20, 73-80.

Ђирковић, Сима (1997А): *Сеоска општина код Срба у средњем веку*, у: В. Ђокић (ур.), Работници, војници, духовници, Београд, 341-349.

Ђирковић, Сима (1998): *"Насељени Градови" Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, Зборник радова Византолошког института 37, 9-32.

Ђирковић, Сима (1997Б): *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, у: В. Ђокић (ур.), Работници, војници, духовници, Београд, 260-276.

Ђирковић, Сима (2000): *Преци Немањини и њихова постојбина*, у: Ј. Калић (ур.), Стефан Немања - Свети Симеон Мироточиви, Београд, 21-29.

Ђирковић, Сима (1994): *„Црна Гора“ и проблем српско-угарског граничног подручја*, у: С. Бранковић (ур.), Ваљево - постанак и успон градског насеља, 59-77.

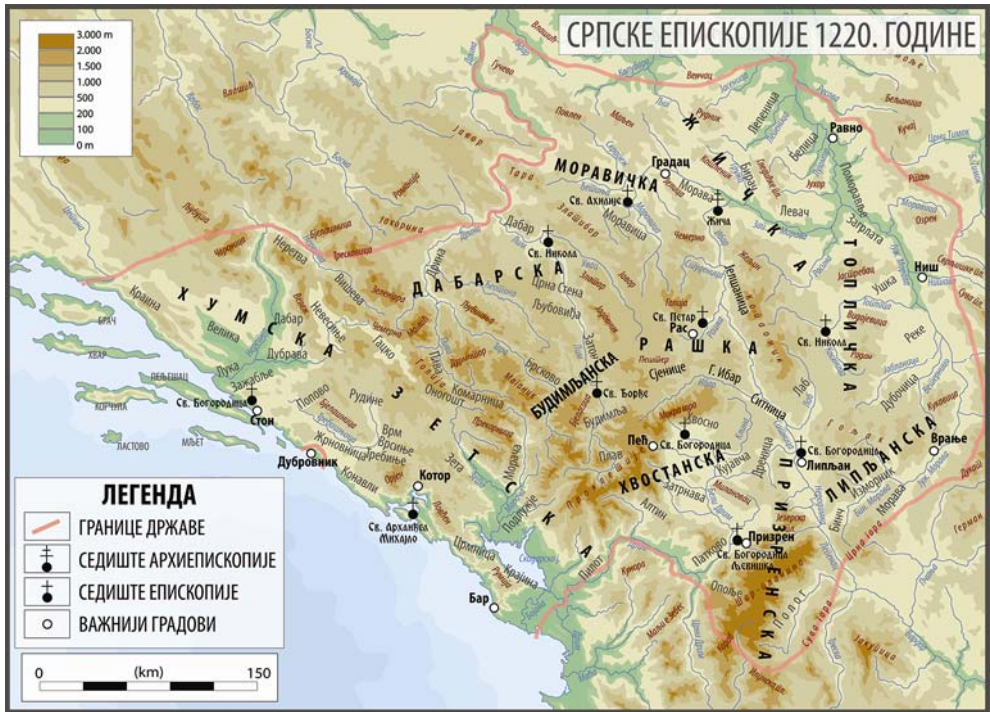
Ђоровић, Владимир (1935): *Територијални развој босанске државе у средњем веку*, Глас СКА 167, 3-47.

Ферјанчић, Божидар (1979): *Автокефалност српске цркве и Охридска архиепископија*, у: В. Ђурић (ур.), Сава Немањин-Свети Сава. Историја и предање, 65-72.

Ферјанчић, Божидар (1994²): у: Сима Ђирковић (ур.): *Одбрана Немањиног наслеђа*, Историја српског народа, књ. 1, Београд, 297-314.

Шкриванић, Гавро (1954): *Жичко епархијско властелинство*, Историјски часопис 4, 147-172.

Шкриванић, Гавро (1970): *Хвосно у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета у Београду 11-1, 331-336.

Српске епископије 1220. године

TERRITORIAL DIVISION OF SERBIAN CHURCH AT THE BEGINNING OF XIII CENTURY

This paper deals with the issue of the territorial division of the Serbian Archbishopric established in 1219/1221. Namely, its territory has been divided into eleven separate church units to improve the spiritual life of the flock. The names of these episcopacies were: Žiča, Zeta, Humska, Dabar, Budimlja, Moravice, Toplica, Hvosno, Ras, Lipljan, and Prizren. The first one was the seat of the Serbian Archiepiscopacy at the same time. Only the three last mentioned above had existed as the part of the previous church structure before they became the part of the new ecclesiastical system. All other was established in the process of the creation of the new „national“ church. It was a tremendous task because of the sparse settlement structure and the undeveloped economy in many parts of Serbia at that time. Considering the almost critical absence of the contemporary sources, it has been no attempts so far to reconstruct the contour of the territorial division of the Serbian Archbishopric in its early stage of development. Only in the cases of the diocese of Moravice and Žiča, it has been possible to outline the approximate borderlines of these two dioceses. For all other, there is only the uncertain idea about their geographical position.

However, the fruitful research of the secular state structure of the medieval Kingdom of Bosnia and the Serbian State under the Nemanjd dynasty has brought new results in last few decades. It is now more evident that there were more complex ways to cluster the lower units of the territorial division into the larger systems. Namely, many villages were summoned together, and they formed the districts called *župas* following the patterns which were mostly influenced by the character of the local landscape and demographic situation. Besides, there were two other types of territories: city districts of the few significant towns such were Prizren and Niš, and particular border areas, so-called *krajinas*. However, they are less important for our research. At least two or more *župas*, together with neighbouring uninhabited areas, such as are mountain ranges or heavily forested hilly terrain, formed the so-called *lands*. Each of them had its prehistory, and therefore they had the various time of creation. It is mention worthy that all of them were long-lasting geographical configurations which were only partially influenced by the numerous political shifts or gradual social and economic development. One more striking feature is the fact that the vast majority of *lands* share the same name with the above-mentioned church units. In case of the Land of Moravice the geographical space of this administrative unit almost entirely coincides with the territory of the bishoprics of the same name. This feature suggests that this similarity was the result of the planned strategy. It is most probable that King Stephan the First-Crowned and his younger brother Sava Nemanjić, who became the first Archbishop of Serbian Episcopacy, adjusted the newly formed ecclesiastical infrastructure to the existing civil and military territorial division presented in Serbia at the beginning of the XIII century as much as it was possible.

Based on this idea, it has been possible to reconstruct the territory of each of eleven episcopacies approximately. This task was very challenging because of the many obstacles, as follows. Uninhabited parts of medieval Serbia, as mentioned before, were not covered with the *župa* organisation. Therefore, in many cases, it is doubtful where to allocate some mountain ranges or scarcely populated valleys and tablelands situated between two joining *lands*. Furthermore, in some cases, *župas* were not grouped into *lands*, as it was the case with the regions of Ibar and Zapadna Morava Rivers or in the historical area of Kosovo. It was here where the organisational structure was the most changeable due to the creation of new church

units (Žiča, Hvosno). As the result of our research, it has become clear that the even the territories of two ancient *lands* may have been unified under the church jurisdiction of one prelate. It may have been precisely the situation with the diocese of Zeta, which included the historical *lands* of the same name, previously called Duklja, and most probably the whole region of the historical Land of Travunija. Moreover, there were the cases when the recent conquest portions of the Byzantine Empire became the part of the closest diocese, although they have not belonged to the *land* of the same name. For example, the Župas of Morava and Dubravica, which were situated in the Morava Valley, may have been merged to the Land of Toplica. One may notice, that the creation of the new Archbishopric significantly contributed to the corroboration of the existing territorial division of the Kingdom of Serbia. Furthermore, as the consequence of the above-described practice, i. e. of merging several smaller territorial units into more spacious assemblies, the new *lands* were created covering almost the entire territory of the state in the following centuries. Thanks to these processes the management structure was significantly upgraded.

